

MARXISM ÎN OPERA MARIEI COMȘA

DE
FLORIN CURTA*

Abstract:

Scholars seem to have accepted by now that instead of a truly Marxist archaeology, under the Communist regimes, archaeologists in Eastern Europe simply continued to practice culture-historical archaeology, with a veneer of quotes from the “classics” of historical materialism, but no real engagement with Marx’s philosophy. However, in Romania, the case of Maria Comșa proves the contrary. At a closer examination, her work engaged vigorously with the Marxist theory, and drew inspiration from the theories of the Romanian sociologist Henri H. Stahl, especially his idea that no truly feudal mode of production had existed in Romanian history (at least not in the Middle Ages). Stahl viewed the village community as the matrix for all social transformations during the first millennium, and that gave to Comșa a unique opportunity for the interpretation of the archaeological record, primarily that resulting from her own excavations at Bucov and Nușfalău. It is important to note that Comșa’s serious engagement with Marxism long post-dates both her doctoral studies in Moscow and her conflict with Ion Nestor. Her isolation during the last years of Ceaușescu’s regime and immediately after its demise cannot be explained in terms of her sincere commitment to Marxism. Only a comparative analysis of the works of other archaeologists writing under the Communist regime may elucidate the unique position that Comșa occupied in the history of the Romanian archaeology.

Keywords: *Marxism; tributary mode of production; history of archaeology; village community; feudalism; settlement archaeology; social archaeology; ethnography.*

S-a împământenit deja ideea că, trecând cu vederea cazul Uniunii Sovietice din anii '20-'30, marxismul n-ar fi avut nici o influență asupra literaturii arheologice din vremea regimurilor comuniste din Europa de răsărit. Finalul dezbaterii aprinse pe acest subiect ce a avut loc în anii '90 în Polonia între Paul Barford și Jacek Lech nu pare deloc surprinzător: în loc de o arheologie inspirată de filozofia marxistă, în Polonia, numai “marxismul rezidual” poate fi regăsit uneori în lucrările arheologilor polonezi, de obicei sub forma câtorva citate din “clasici” menite a distrage atenția de la faptul că demersul fundamental a rămas cel cultural-istoric¹. Nici în practica arheologică din Cehoslovacia, marxismul n-a avut vreodată vreo șansă de a-și depăși faza vulgară și dogmatică. Cu câteva rare excepții, niciun arheolog nu a adoptat în mod serios și constructiv demersul marxist². Într-un studiu publicat acum 10 ani, ajungeam și eu la o concluzie similară: în Bulgaria și în Iugoslavia, „marxismul n-a fost niciodată ridicat la rang de paradigmă, indiferent de cât de mult și cât de des erau citați Marx și Engels”³. În cazul României, concluzia lui Mircea Anghelinu este cel puțin la fel de tranșantă: „idealismul funciar al școlii românești de arheologie a fost fortăreața filozofică ce a apărut gândirea arheologică împotriva oricăror raiduri marxiste, ba chiar și a economismului ecologic”⁴.

Oare chiar așa să fie? Să fi fost oare marxismul numai o pojghiță teoretică, susținută precar numai de obiceiul de a-i cita pe “clasici” în partea introductivă a oricărei lucrări? Să nu se fi aflat în întreaga Europă comunistă de după cel de-al doilea război mondial niciun arheolog care, în mod sincer și fără a fi silit de nimeni, să se fi folosit de acest prilej pentru a pune în valoare potențialul interpretativ al filozofiei marxiste? Cartea lui Evžen Neustupný despre începuturile patriarhatului în Europa centrală se folosește, ce-i drept, în chip creativ de ideile de filozofie economică ale lui Marx, în

* University of Florida, Department of History, Gainesville, USA; fcurta@ufl.edu.

¹ BARFORD 1995 și 2002; LECH 1997; vezi și MILISAUSKAS 1997-1998 și 2016. Această chestiune se deosebește de întrebarea, tot atât de importantă, privitoare la rolul propagandistic pe care literatura arheologică l-a jucat sub regimul comunist. Problema a fost abordată cât se poate de inteligent în Polonia de către RUTKOWSKA 2004 și de către KOBYLINSKI, RUTKOWSKA 2005, care s-au delimitat cu prudență de polemica dintre Lech și Barford.

² KREKOVIČ, BAČA 2013.

³ CURTA 2009: 212

⁴ ANGHELINU 2007: 28.

special pentru definirea relațiilor de proprietate⁵. Dar după brutala intervenție a trupelor Pactului de la Varșovia împotriva Primăverii de la Praga și ocuparea Cehoslovaciei de către trupele sovietice, nu a mai existat nici o urmă de marxism în gândirea arheologică a lui Neustupný, care s-a îndreptat tot mai mult spre procesualism sub influența Noului Arheologii americane⁶. La momentul în care Neustupný se despărțea definitiv de marxism, Maria Comșa îl adopta în mod critic, primul și singurul arheolog român medievalist care a făcut un asemenea pas.

Cu numai cinci ani mai în vârstă decât Neustupný, Comșa este prima femeie din România care a obținut un doctorat în arheologie, după ce a absolvit cursurile Universității „M. V. Lomonosov” din Moscova, unde, printre alții, l-a avut ca profesor pe Mihail Artamonov. Lucrarea ei de doctorat despre ceramica medievală (sec. VI-XII) din România nu conține nici-un fel de referiri la teoria marxistă. Nici în articolul ce rezumă concluziile sale și care a fost publicat la numai an de la absolvirea universității moscovite nu se găsesc niciun fel de referiri la „clasiци”⁷. Din cauza conflictului său cu Ion Nestor, stârnit de poziția sa intransigentă cu privire la problematica slavilor timpurii, pe la sfârșitul anilor '60, despre Maria Comșa se răspândiseră deja zvonuri că ar fi fost o „mână” sovietică în sânul școlii arheologice românești de la București⁸. Ce-i drept, la scurt timp după întoarcerea sa de la studiile din Uniunea Sovietică, Comșa a devenit secretarul organizației de partid din Institutul de Arheologie de la București. Cu toate acestea, și în pofida asemănărilor aparente dintre părerea ei privitoare la problematica slavilor timpurii și pozițiile arheologilor sovietici, multe dintre ideile Mariei Comșa se aflau în opoziție cu aceștia din urmă, ba chiar au ajuns să îi influențeze și să le schimbe opiniile⁹. Pe săpăturile de la Bucov, de lângă Ploiești, s-au bizuit teoriile ei de mai târziu cu privire la civilizația românească medievală, pe care o distingea în mod clar de cultura balcano-dunăreană (numită astfel tot de către ea, ca alternativă la denumirea de „Dridu” impusă de Ion Nestor)¹⁰. Din această cauză, se poate spune că, spre deosebire de Nestor, Comșa înțelesese mult mai bine de unde bătea vântul politic la finele anilor '60.

Imediat după Primăvara de la Praga și adoptarea de către Nicolae Ceaușescu atât a unei atitudini, chipurile, de frondă la adresa Uniunii Sovietice, cât și a unor măsuri politice menite a introduce socialismul naționalist, Comșa a început să scrie despre slavii timpurii ce trăiau în pașnică conviețuire alături de băștinașii romanici ce i-ar fi civilizat¹¹. Tot în această perioadă, ideile ei au început să aibă o influență considerabilă asupra arheologilor sovietici din învecinata R.S.S. Moldovenească¹². Dar la sfârșitul anilor '60, poziția Mariei Comșa cu privire la modalitatea de interpretare a materialului arheologic, în special a celui din așezări, precum și la înțelegerea de ansamblu a evoluției societății românești din Evul Mediu timpuriu a mers mult mai departe de o simplă aliniere oportunistă la politica regimului ceaușist.

Într-un articol publicat în românește în 1967, cu o variantă franțuzească ce a văzut lumina tiparului trei ani mai târziu, Comșa s-a ridicat cu îndrăzneală împotriva ortodoxiei marxiste¹³. Chiar de la începutul articolului dedicat organizării social-economice de pe teritoriul României „în epoca migrațiilor” (adică la începuturile Evului Mediu), Comșa susține că atât în *Contribuții la studiul istoriei vechilor germani (Zur Urgeschichte der Deutschen, 1881-1882)* și *Perioada francă (Die fränkische Zeit, 1881-1882)*, cât și în *Originea familiei, a proprietății private și a statului (Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats, 1884)*, Friedrich Engels avusese în vedere numai situația din Europa apuseană, operele sale reflectând nivelul de cercetare de la sfârșitul secolului al XIX-lea. Potrivit Mariei Comșa, cercetările mai recente ar fi adus însă mărturie noi, în special cu privire la acele societăți care nu au urmat modelului clasic de dezvoltare, precum cele de pe teritoriul României „în epoca de trecere la feudalism”¹⁴. În acea epocă, forma de organizare socială de pe teritoriul

⁵ NEUSTUPNÝ 1967: 24-25, 42-49 și 57-63.

⁶ KUNA 2013: 413.

⁷ CHIȘVASI-COMȘA 1957.

⁸ STAMATI 2019: 169.

⁹ STAMATI 2019: 171-173.

¹⁰ CHIȘVASI-COMȘA 1960; COMȘA 1968; COMȘA 1978. Deși situl de la Bucov a fost descoperit de către Ion Nestor în 1941, săpăturile au fost date în seama Mariei Comșa, care a efectuat aici campanii anuale între 1959 și 1966.

¹¹ COMȘA 1968; COMȘA 1975; pentru arheologia slavilor timpurii din România la începutul regimului lui Ceaușescu, vezi CURTA 1994: 268.

¹² ФЕДОРОВ, ЧЕБОТАРЕНКО 1967: 28-29; STAMATI 2019: 172.

¹³ COMȘA 1967; COMȘA 1970. Între cele două texte există deosebiri notabile, omisiunile din versiunea în limba franceză având o semnificație deosebită pentru discuția ce urmează.

¹⁴ COMȘA 1967: 431 și nota 1. Acest pasaj a fost eliminat din versiunea în limba franceză, fără îndoială pentru că era considerat prea critic la adresa lui Engels. Lucrările lui Engels menționate de către Comșa au fost publicate pentru prima dată în traducere românească cu numai

României era obștea sătească, care și-ar fi făcut apariția chiar dinaintea cuceririi romane de la începutul secolului al II-lea și care ar fi continuat să existe și în cursul perioadei stăpânirii romane, în special în regiunile periferice ale provinciei Dacia¹⁵. Odată cu abandonarea provinciei Dacia de către armata și administrația Imperiului roman și după venirea goților pe teritoriul fostei provincii, noii veniți și băștinașii s-ar fi amestecat, căci, potrivit *Perioadei france*, s-au amestecat “între ele nu numai triburi și seminții, ci chiar popoare întregi”¹⁶. Ceva mai încolo, Comșa îl citează din nou pe Engels, de data aceasta din *Anti-Dühring*, pentru a arăta că populațiile migratoare s-au aflat întotdeauna la un nivel inferior de dezvoltare, ceea ce a permis grabnica lor asimilare de către obștile locale¹⁷. Din punct de vedere arheologic, acest fenomen ar fi fost detectabil în cadrul necropolelor de tip Sântana de Mureș-Cerneahov, în care oameni de diferite origini etnice erau îngropați laolaltă, deși potrivit unor rituri și ritualuri funerare deosebite¹⁸. De aceea, nu se poate vorbi de o orânduire gentilică pe teritoriul României după părăsirea provinciei Dacia de către romani. Argumentul Mariei Comșa e preluat direct din Engels: „Orânduirea gentilică e incompatibilă cu economia bănească”¹⁹. Dat fiind numărul relativ mare de monede de bronz din secolele IV-VII descoperite pe teritoriul României, este limpede că forma de organizare socială a populației locale ce folosea moneda nu putea fi gentilică, ci, dimpotrivă, trebuie să fi fost obștea sătească. În cadrul obștii sătești ar fi apărut de altfel și primele semne de diferențiere social-economică, ca și primele forme de protest social²⁰. Potrivit Mariei Comșa, conflictul dintre avari și slavii din Muntenia care a avut loc în cel de-al treilea sfert al secolului al VI-lea ar fi fost de fapt o formă de protest social, căci avarii le impuseseră slavilor plata tributului (Menandru Protectorul, fig. 21). Tot astfel, răscoala venzilor împotriva avarilor și proclamarea primului stat slav independent sub conducerea lui Samo ar fi fost tot o formă de protest social (Fredegar IV 48, 68 și 87)²¹. Dând o puternică coloratură marxistă acestor considerații mai degrabă istorice decât arheologice, Comșa ținea să sublinieze deosebirea esențială dintre “exploatarea primitivă”, prin intermediul dării (sau al tributului), ce ar fi caracteristică epocii de trecere la feudalism, și exploatarea feudală. Spre deosebire de cea din urmă, cea dintâi se exercita de către o minoritate de altă origine etnică decât cea a populației majoritare²². Chiar și așa, dezvoltarea forțelor de producție nu era totuși atât de avansată încât să permită apariția claselor sociale. O societate cu adevărat bazată pe clase sociale distincte nu și-ar fi făcut apariția decât mult mai târziu, în secolul al IX-lea în Transilvania și de-abia în secolul al X-lea în regiunile extracarpatice²³.

Așa cum voi arăta mai jos, astfel de idei erau la ordinea zilei în anii '60 ai secolului trecut, dar până la momentul apariției articolului Mariei Comșa, ele nu avuseseră niciun fel de ecou în rândul arheologilor. Departe de a cita din Marx, Engels și Lenin pentru a se conforma cerințelor politice, Maria Comșa face aici un efort serios de angajare a teoriei marxiste, în vederea folosirii ei la interpretarea rezultatelor propriilor sale cercetări arheologice. Maria Comșa este singurul arheolog medievist român care a încercat să aplice teoria pe informația arheologică în loc să interpreteze materialul arheologic fără niciun fel de apel la teorie, numai pe baza concordanței cu informațiile din izvoarele scrise. Că articolul din 1967 nu a fost doar un prilej de aliniere oportunistă la noua direcție politică sau o tresărire teoretică de moment o dovedește reluarea problematicii marxiste în alte studii de mai târziu. Merită subliniat faptul că aceste studii nu se bazează

trei și, respectiv, doi ani înaintea articolului ei (MARX, ENGELS 1964: 461-567; MARX, ENGELS 1965: pp. 25-173). Traducerea românească a *Perioadei france* este citată direct în nota 11 (p. 434) a articolului.

¹⁵ COMȘA 1967: 432; ideea e reluată 30 de ani mai târziu în COMȘA 1997: 195. În varianta în limba franceză a articolului, Comșa deplânge absența unor cercetări sistematice cu privire la obștile sătești din perioada trecerii la feudalism (COMȘA 1970: 31 cu nota 1). Așa cum voi arăta mai jos, această observație are o valoare deosebită, atât din punctul de vedere al concepției Mariei Comșa despre misiunea unei adevărate arheologii marxiste, cât și mai cu seamă pentru identificarea izvorului său de inspirație.

¹⁶ COMȘA 1967: 434 și nota 11.

¹⁷ COMȘA 1967: 436 cu nota 18. *Anti-Dühring* apăruse în românește cu numai un an înaintea articolului Mariei Comșa (ENGELS 1966: 183, pentru citatul cu pricina). Comșa susținea de asemenea că diverse populații alogene fuseseră rapid asimilate de către populația autohtonă, pentru că obștile locale se caracterizau prin familii mici formate numai din părinți și copii, pe când la vechii slavi, de exemplu, “era încă în vigoare marea familie patriarhală” (COMȘA 1974: 70).

¹⁸ COMȘA 1967: 434.

¹⁹ MARX, ENGELS 1965: 109; COMȘA 1967: 437 cu nota 21; COMȘA 1970: 40.

²⁰ COMȘA 1967: 439.

²¹ COMȘA 1970: 42 cu nota 39. Se cuvine subliniat faptul că ideile Mariei Comșa cu privire la relațiile dintre avari și slavi nu erau cătuși de puțin originale. Încă de la începutul secolului al XX-lea, se manifestase tendința, atât printre istorici cât și printre arheologi, de a-i vedea pe avari ca pe un popor de cuceritori, iar pe slavi, ca pe o populație subjucată (PEISKER 1905; NIEDERLE 1922; PREIDEL 1946-1952; GRAFENAUER 1955; SÓS 1968).

²² COMȘA 1967: 441.

²³ COMȘA 1967: 441.

pe reevaluarea în cheie marxistă a unor săpături mai vechi, ci pe o adevărată interpretare a siturilor în cheie marxistă chiar la vremea săpăturilor. Bunăoară, fortificația de la Slon (la nord de Ploiești), pe care Maria Comșa a săpat-o cu începere din 1960 a fost de la bun început văzută drept reședința unui cneaz ce ar fi stăpânit asupra unei uniuni de obști sătești de pe valea Telejenedului²⁴. Astfel de obști ar fi răsărit în regiunea montană încă din antichitate (secolele II-IV), iar în secolul al IX-lea ar fi fost chiar în stare să asimileze pe migratorii slavi, după cum ar dovedi toponimia locală²⁵. Este demn de remarcat faptul că potrivit Mariei Comșa obștile sătești din zona de câmpie aveau deja căpetenii în cursul secolului al VI-lea. Tiparele de lut pentru turnarea podoabelor și a crucilor-pandantivi ar semnala prezența unor meșteșugari ce lucrau la comanda și sub protecția acestor căpetenii. Ele ar fi putut fi puse așadar în legătură directă cu „regii” slavi pomeniți în izvoarele scrise de la sfârșitul secolului al VI-lea și de la începutul secolului al VII-lea²⁶. Aceleași izvoare pomenesc însă și de un mare număr de prizonieri deveniți robii slavilor. Cu toate acestea, în spirit marxist autentic (fie și după opt ani de la căderea regimurilor comuniste din Europa), Comșa insistă asupra faptului că robii cu pricina nu avuseseră nici o însemnătate în economie, căci producția de bunuri materiale la acea vreme „era asigurată de țărani liberi, membri ai obștei”²⁷.

De unde provine această neobișnuită adeziune la o interpretare marxistă a materialului arheologic, dar cu accent pe rolul obștilor sătești, care ar fi evitat atât sclavagismul, cât și feudalismul? O simplă trecere în revistă a notelor din articolul din 1967 scoate la iveală posibile surse de inspirație. Arheologul sovietic Petr Treťiakov (1909-1976) este menționat ca fiind primul ce ar fi atras atenția asupra faptului că slavii și anții erau organizați în obști teritoriale, „în curs de a dobândi însușirile unor formațiuni cu caracter statal”²⁸. Dar în privința realităților românești, cu prima ocazie cu care introduce termenul de „obște”, Comșa îi citează pe sociologul Henri H. Stahl (1901-1991) și pe istoricul Petre P. Panaitescu (1900-1967)²⁹. Înclin să cred că aceste citări nu sunt deloc întâmplătoare, ci sunt menite a semnala alinierea Mariei Comșa la o serie de inițiative intelectuale de anvergură de la începutul regimului ceaușist. La ceva timp după căderea acelui regim, Comșa mărturisea cu toată franchețea că izvorul inspirației pentru ideile sale privitoare la obștea sătească a fost opera lui Stahl³⁰.

Sociolog marxist cu studii în drept și experiență de teren în acțiunea de cercetare monografică a satelor din România inițiată în 1925 de către Dimitrie Gusti (1880-1955), Stahl tocmai revenise în învățământ în 1966, după ce studiul sociologiei fusese interzis în 1948, iar Stahl fusese scos la pensie în 1956 (la vârsta de 51 de ani) ca desenator tehnic la Institutul de Urbanism. Imediat după război, Stahl își propusese să rescrie istoria medievală a Principatelor Române pe baza structurii sociale a satului arhaic, așa cum credea el că îl descoperise, în cursul colaborării sale cu Gusti, în ținutul Vrancei³¹. Încă din 1946, el și-a prezentat metoda de lucru, pe care a denumit-o „arheologie socială”. În lipsa documentelor sau a altor izvoare scrise, el își propunea să se folosească de satele aflate încă în existență în secolul al XX-lea drept rămășițe ale celor mai arhaice forme de organizare socială de pe teritoriul României. Mai precis, Stahl se inspira direct din ideea lui Marc Bloch de a folosi „peisajul rural” în chip de palimpsest al schimbărilor sociale petrecute pe parcursul istoriei³². Spre deosebire de Bloch, însă, Stahl pune accentul nu pe factorii tehnologici sau culturali, ci pe istoria agrimensurii. Stahl era convins de legătura directă dintre organizarea teritorială a satului și organizarea socială a comunității de săteni. De aceea, pentru el, agrimensura oglindea sistemele juridice de la un anumit moment dat și dintr-un anumit loc. La rândul său, dreptul cutumiar legat de pământ deriva direct din luptele de clasă dintre diferite grupuri sociale. De aceea, Stahl era convins că lupta pentru cultivarea pământului era în același timp o luptă pentru pământ,

²⁴ COMȘA 1969; COMȘA 1978C.

²⁵ COMȘA 1978C: 316; COMȘA 1982: 143, 147.

²⁶ COMȘA 1978B.

²⁷ COMȘA 1997: 199.

²⁸ COMȘA 1967: 438 cu nota 24.

²⁹ COMȘA 1967: 432 cu nota 3.

³⁰ COMȘA 1997; pentru ideile Mariei Comșa privitoare la obștea sătească, vezi COMȘA 1987: 65-66 cu notele 8 de la pagina 65 și 37 de la pagina 70; COMȘA 1993.

³¹ STAHL 1939.

³² BLOCH 1931; STAHL 1946. Stahl ar fi avut ocazia să facă cunoștință direct cu Marc Bloch, care trebuia să participe la cel de-al XIV-lea congres internațional de sociologie organizat pentru a se întruni în 1939 la București. Invitat special al lui Dimitrie Gusti (foarte probabil prin intermediul lui Henri Berr), Bloch ar fi trebuit să prezinte o comunicare intitulată „Types de structures sociales dans la vie rurale française”, care se baza în linii mari pe cartea sa, publicată în 1931. Congresul însă nu a mai avut loc din cauza izbucnirii celui de-al doilea război mondial, iar cinci ani mai târziu, Bloch a fost executat de naziști (SCHÖTTLER 1995).

adică pentru stăpânirea lui³³. „Arheologia socială” a lui Henri H. Stahl era deci fundamental marxistă, în măsura în care pune accentul pe lupta de clasă³⁴.

În urmă cu mai puțin de un deceniu de la publicarea articolului Mariei Comșa aflat aici în centrul atenției, Stahl publicase primul volum din monumentală sa trilogie despre satele devălmașe românești³⁵. La data publicării acestei cărți, el nu mai putea activa ca sociolog, iar predarea istoriei la nivel universitar în România era direct influențată de ideologia marxistă³⁶. Cu toate acestea, angajamentul marxist al lui Stahl era sincer: el mergea până la a propune identificarea modului de producție în organizarea teritorială a satului devălmaș (Stahl 1958, 68-69). Satul devălmaș, în concepția lui Stahl, era o comunitate egalitară și democratică, „ușor colorată gerontocratic” (adică în care bătrânii exercitau o anumită autoritate) și cu o populație omogenă din punct de vedere etnic (din care străinii erau excluși), ce folosea pământul în proprietate comună (devălmașie) potrivit unor tehnici agricole primitive bazate pe defrișare și destelenire³⁷. Devălmașia, potrivit lui Stahl, nu era o trăsătură relativ recentă de organizare a proprietății, ci rezultatul teritorializării unor vechi structuri tribale³⁸. Deoarece, în ținutul Vrancei, aceste structuri se menținuseră până în epoca modernă, Stahl era convins că procesul de teritorializare amintit debutase imediat după părăsirea provinciei Dacia (din care ținutul Vrancei n-a făcut totuși parte niciodată) de către trupele și administrația Imperiului roman, prelungindu-se în timp până la formarea statelor medievale românești³⁹. Satul devălmaș a rămas deci până târziu „arhaic”, o noțiune pe care Stahl a împrumutat-o din scrisoarea pe care Karl Marx i-a adresat-o Verei Zasulici în 1881. În această scrisoare, ce se păstrează în patru ciorne, Marx echivala obștea agricolă a vechilor germani menționată de către Tacitus cu obștea rusească (*mir*) din secolul al XIX-lea, trăgând concluzia că cea din urmă putea servi foarte bine drept model pentru organizarea producției agricole din societatea comunistă. *Mir*-ul, pentru Marx, era de fapt o rămășiță a comunei primitive, o formațiune *arhaică*⁴⁰. Așa cum a arătat Ștefan Guga, este foarte posibil ca Stahl să fi aflat de scrisoarea de la Constantin Dobrogeanu-Gherea (care era prieten cu Vera Zasulici), chiar înainte de publicarea ei în 1925⁴¹. Este adevărat că Stahl face comentarii asupra ciornelor scrisorii numai mult mai târziu⁴², dar trilogia satelor devălmașe a fost concepută în linii mari pe baza ideilor lui Marx din scrisoarea către Vera Zasulici. Tot de acolo provine și noțiunea de sat arhaic, cu toată încărcătura sa ideologică.

În cel de-al treilea volum al trilogiei sale, ridicarea clasei feudale aristocratice (boierii) este explicată ca fiind rezultatul exploatării fiscale exercitate asupra obștilor sătești de către invadatorii nomazi din Evul Mediu timpuriu, care nu erau deloc interesați să intervină în procesul de producție. Cei ce strângeau tributul datorat nomazilor au devenit boierii de mai târziu, deși Stahl nu exclude posibilitatea ca vechea aristocrație tribală să fi existat și înainte de venirea nomazilor, dar numai cu un rol militar, fără niciun fel de privilegii economice⁴³. Concluziile lui Stahl erau prin urmare de o importanță capitală pentru arheologia Evului mediu timpuriu din România, iar Maria Comșa pare să reprezinte prima, dacă nu și singura luare de poziție vizavi de aceste idei. Înainte însă de a vedea cum anume Comșa a socotit că ar fi potrivit să răspundă, e necesar mai întâi să lămurim contextul în care, în anii '60, a fost receptată opera lui Stahl.

Stahl își dorea ca lucrarea sa despre satele devălmașe să fie privită și abordată ca o contribuție la cercetarea istoricilor, a sociologilor și a altor oameni de știință privitoare la comuna primitivă. Sursa de inspirație pentru acest decalaj tematic este manuscrisul lui Marx cunoscut sub titlul de *Forme premergătoare producției capitaliste*, ce datează

³³ STAHL 1946: 87.

³⁴ GUGA 2015: 157.

³⁵ STAHL 1958.

³⁶ PAPACOSTEA 1996: 187-193.

³⁷ STAHL 1959: 13; vezi și STAHL 1980B: 37, 63-79.

³⁸ STAHL 1958: 47.

³⁹ STAHL 1958: 5-6.

⁴⁰ HINADA 1975: 70; SAWER 1977: 65-66; GUGA 2015: 250.

⁴¹ Pentru prietenia dintre Constantin Dobrogeanu-Gherea și Vera Zasulici, pe care a susținut-o financiar între 1908 și 1912, vezi ORNEA 1982: 401-402 și 418-419 (pentru corespondența dintre ei).

⁴² STAHL 1980A: 14-16, 66-69, 151-152.

⁴³ STAHL 1965: 19-20. Că boierimea Evului Mediu românesc se trăgea din vechea aristocrație tribală rezultă, potrivit lui Stahl, din faptul că numele de familie (clan) și-au păstrat multă vreme însemnătatea socială (STAHL 1965: 150). Pe de altă parte, punctul de vedere susținut de Stahl în privința relațiilor social-economice dintre nomazi și autohtoni este foarte asemănător concepției lui Perry Anderson, potrivit căruia modul de producție nomad a rămas tot timpul în afara societăților agricole sedentare (ANDERSON 1974B: 219-220 cu nota 3; 223-226). Stahl s-a străduit să definească modul de producție nomad în termeni asemănători, dar nu l-a citat pe Anderson decât în lucrări mai târzii (STAHL 1992: 53 cu nota 19).

din anii 1857-1858, dar care a văzut lumina tiparului în traducere românească cu numai doi ani înaintea publicării primului volum din trilogia lui Stahl despre satele devălmașe⁴⁴. Manuscrisul reprezintă punctul de plecare al unuia dintre cele mai controversate aspecte ale doctrinei marxiste, modul de producție asiatic. Niciodată definit cu precizie și în multe privințe contrazicând însăși definiția modului de producție propusă de Marx, modul de producție asiatic a intrat mai întâi în dezbateri în primii ani ai secolului al XX-lea, ca urmare a discuțiilor lui Lenin cu Plehanov de la cel de-al IV-lea congres al Partidului Social-Democrat al Muncitorilor din Rusia (1906)⁴⁵. La începutul anilor '30, dezbaterile privitoare la modul de producție asiatic a luat o nouă întorsătură datorată discuțiilor dintre Stalin și Troțki privitoare la China. Stalin a pus capăt discuțiilor și a interzis orice dezbateri pe această temă⁴⁶. O a treia fază de dezbateri nu s-a deschis deci decât după moartea lui, mai precis la începutul anilor '60, în condițiile plănuitei participări la cel de-al VII-lea Congres internațional de antropologie și etnologie de la Moscova (1964) a unei delegații franceze de la Centrul de Studii și Cercetări Marxiste din Paris (Centre d'Etudes et de Recherche Marxistes, CERM). Chiar dacă Jean Suret-Canale și Maurice Godelier, cei doi reprezentanți francezi, nu au mai venit până la urmă la congres, cuvântările lor (ale căror texte fuseseră trimise dinainte), în care insistau asupra reluării dezbaterilor privitoare la modul de producție asiatic, au stârnit discuții ample ce s-au oglindit atât în cele 18 articole publicate imediat după congres în reviste de vârf din Uniunea Sovietică, precum *Voprosi istorii*, *Voprosi filozofii*, *Vestnik drevnei istorii* și *Sovetskaia etnografiia*, precum și în apariția a cinci cărți dedicate în întregime acestei teme⁴⁷. La sfârșitul anilor '60, mai ales din cauza participării la discuții a unor marxiști din afara continentului european, modul de producție asiatic a făcut loc celui tributual, schimbarea de denumire reflectând o tendință de a muta accentul de pe continentul asiatic pe alte contexte istorice și culturale, inclusiv pe cele din Europa răsăriteană⁴⁸. Alături de Ion Banu (1913-1993) și Miron Constantinescu (1917-1974), Stahl reprezintă cea mai importantă contribuție românească la dezbaterile internaționale asupra modului de producție asiatic⁴⁹. Pentru tema articolului de față, este totuși mai important de reținut faptul că, potrivit lui Stahl, evoluția istorică de pe teritoriul actual al României nu avusese nici o fază sclavagistă (în timpul stăpânirii romane), nici una feudală (după părăsirea provinciei de către armata romană). Stahl susținea că perioada cuprinsă între secolele III și XVI nu putea nicicum să fie denumită „feudală”, deoarece modul de producție dominant ar fi fost cel tributual („asiatic”). Potrivit lui Stahl, modul de producție tributual ar fi combinat producția în cadrul unor comunități agrare autonome (obștile sătești) cu un mod de exploatare bazat pe tribut⁵⁰. După ce introdusese chiar el termenul de „prefeudal” pentru tot ceea ce se referea, cel puțin pe teritoriul României, la comuna primitivă, Stahl s-a dezis mai târziu de acest termen, ca și de expresia „feudalism timpuriu”⁵¹. S-ar putea ca aceasta să fi fost și ca răspuns la atitudinea relativ indiferentă a istoricilor români față de teoriile lui. Perioada dintre părăsirea provinciei Dacia și apariția statelor medievale reprezenta o adevărată problemă istoriografică, pentru că accentul pe care Stahl îl pusese pe satul arhaic ca principală formă de organizare social-economică în acea epocă presupunea prelungirea comunei primitive până în plin Ev Mediu⁵².

Aceasta este și problema căreia Comșa a căutat să-i dea un răspuns prin articolul său din 1967. Stahl fusese „reabilitat” prin reangajarea sa în învățământ, o mișcare menită a reflecta readucerea lui Miron Constantinescu (fostul coleg al lui Stahl din echipa lui Gusti) în prim-planul vieții politice de la începutul regimului ceaușist, în calitate de

⁴⁴ MARX 1956. Influența considerabilă pe care acest manuscris l-a avut asupra gândirii lui Stahl rezultă, printre altele, din critica aspră pe care sociologul român a adresat-o în ultimele sale lucrări istoricilor medievști români, acuzați că au ignorat pur și simplu atât *Formele premergătoare*, cât și dezbaterile internaționale privitoare la modul de producție asiatic (STAHL 1992: 126-127).

⁴⁵ SAWER 1977: 40-68; GUGA 2015: 246; pentru inconsistențele ideilor lui Marx și ale lui Engels privitoare la modul de producție asiatic, vezi ANDERSON 1974A: 473-483. Plehanov credea că o revoluție socialistă într-o societate organizată prin intermediul unui stat supercentralizat n-ar fi fost decât o întoarcere la modul de producție asiatic, a cărui trăsătură principală, potrivit lui Marx, ar fi fost prezența atotputernică a unui stat despot. Este cât se poate de semnificativ faptul că una din primele opere ale lui Georgi V. Plehanov (1856-1918) ce a văzut lumina tiparului în România, *Despre concepția materialistă a istoriei*, este o traducere făcută de Henri H. Stahl (PLEHANOV 1945).

⁴⁶ SAWER 1977: 91-103; GUGA 2015: 247-248.

⁴⁷ DUNN 1982: 77-120; BARON 1995: 78-79, 80.

⁴⁸ HALDON 1993: 63-109.

⁴⁹ GUGA 2015: 291-293.

⁵⁰ STAHL 1980A. După cum remarcă GUGA 2015: 306, Stahl a făcut atent observația potrivit căreia „tributal” e modul de exploatare, nu cel de producție propriu-zisă.

⁵¹ STAHL 1972: 70; STAHL 1980A.

⁵² GUGA 2015: 345.

responsabil pentru reintroducerea sociologiei ca disciplină de învățământ superior și supravegherea cercetării sociologice de viitor⁵³. Este foarte posibil ca articolul Mariei Comșa din 1967 să fi fost publicat „în spiritul vremii”, ca o încercare oportunistă de raliere la noile mutații politice. Ar fi totuși greșit să trecem cu vederea faptul că teoriile lui Stahl ofereau soluții viabile pentru probleme care în arheologia din România anilor '60 – '70 păreau insurmontabile. La începutul anilor '60, Comșa îl citase pe Engels pentru a arăta că în urma expedițiilor de jaf, diferențierea socială și economică din sânul societății slave ar fi dus la dezmembrarea marii familii patriarhale și la formarea uniunilor de obști sătești⁵⁴. Cu ceva mai mult de un deceniu mai târziu, când teoriile lui Stahl erau deja bine-cunoscute, ea susținea, împotriva acestuia, că „ideea potrivit căreia în țara noastră perioada migrațiilor marchează un pas înapoi, cale întoarsă de la sclavagism (care existase în vremea stăpânirii romane) la faza târzie a comunei primitive nu poate fi admisă”⁵⁵. Ca și Stahl, dar fără a face vreo referire la orânduirea tributară, Comșa era de părere că în perioada migrațiilor, atât în Europa de Apus, cât și în cea de Răsărit, forma predominantă de organizare socială ar fi fost obștea sătească. Pe teritoriul României, însă n-ar fi avut loc nici o trecere de tip clasic la feudalism, din cauza repetatelor migrații care s-ar fi abătut asupra aceluși teritoriu. Aristocrația tribală băștinașă n-ar fi avut prin urmare vreme să-și consolideze poziția și puterea socială, fiind tot timpul înlocuită de noii stăpâni migratori. Comșa nu pomeneste de modul de producție nomad, dar e limpede din cele scrise în 1967 și mai târziu că, potrivit ei, împrejurările istorice din zorii Evului Mediu înlesniseră supraviețuirea milenară a obștii sătești, fapt care, de altfel, ar fi încetinit dezvoltarea forțelor de producție⁵⁶. Ceva mai târziu, în monografia așezării de la Bucov, Comșa constata faptul că aliniamentul locuințelor datate în secolele VIII-X de la Bucov-Tioca scotea la iveală două grupări ce ar fi corespuns, după părerea ei, unei perechi de familii. Pe la începutul secolului al IX-lea, aceste familii extinse ar fi început să se destrame, cele două grupări de case formând de acum o nouă obște *pe baze economice*⁵⁷. Ideea unui mod de producție specific satului arhaic, dar mai ales metodologia „arheologiei sociale”, așa cum o propusese Stahl, sunt ușor decelabile în aceste considerații. Comșa era convinsă de faptul că așezările de la Bucov gravitau în jurul unei fortificații ce nu fusese încă descoperită. Aceasta va fi fost în primul rând reședința unui cneaz, șeful uniunii de obști locale. După părerea ei, locuințele de mari dimensiuni descoperite la Bucov-Tioca (bunăoară, locuința 12) constituiau dovezi peremptorii de inegalitate socială⁵⁸. Folosirea dimensiunilor mari drept indiciu al diferențierii sociale se regăsește și în interpretarea pe care a propus-o pentru rezultatele săpăturilor ei de la Nușfalău (lângă Zalău). Tumuli de mari dimensiuni din acea necropolă ar fi fost morminte ale membrilor aristocrației tribale pe cale de a deveni seniori feudali, în timp ce tumuli mai mici ar fi fost morminte ale oamenilor de rând⁵⁹.

Maria Comșa n-a fost singurul arheolog român care a încercat să preia unele din ideile lui Henri H. Stahl. Ea a fost însă singura care a reflectat asupra acestor idei în lumina materialului arheologic. Deosebirile față de felul în care discuțiile provocate de teoriile lui Stahl și dezbaterile privitoare la modul de producție asiatic au fost abordate de către alți arheologi sunt cât se poate de relevante. Într-un articol despre obști sătești medievale timpurii din zona de câmpie din sud-estul României, Géza Bakó citează din trilogia lui Stahl despre satele devălmașe, dar numai pentru paralele etnografice, fără niciun fel de referire la modul de producție tributară⁶⁰. Și Eugenia Zaharia citează trilogia lui Stahl, pe care o socotește chiar a fi o „lucrare fundamentală pentru cunoașterea istoriei românilor din perioada prestatală”, dar tot ca document etnografic. Zaharia credea chiar că satele devălmașe românești se deosebesc fundamental de obștile gentilice ale vechilor slavi și germani, deoarece în satul arhaic românesc nu s-a păstrat nici „din acte și nici din tradiție” vreo urmă de împărțire periodică a pământului⁶¹. Mărturie a unei lecturi superficiale a cărții lui Stahl și a unei înțelegeri greșite a termenului de „devălmașie”, această remarcă nu este însă singulară. Potrivit Eugeniei Zaharia, nu obștile sătești autohtone, ci „populațiile migratoare au practicat modul de producție asiatic, întemeiat pe o economie naturală de pradă și de tribut”. „Modul de producție autohton” nu este descris niciunde, iar confuzia conceptuală este considerabilă,

⁵³ BOSOMITU 2017: 76.

⁵⁴ COMȘA 1960: 750.

⁵⁵ COMȘA 1975: 440.

⁵⁶ COMȘA 1967: 440; COMȘA 1970: 43.

⁵⁷ COMȘA 1978A: 145, 147, Fig. 108.

⁵⁸ COMȘA 1978A: 146.

⁵⁹ COMȘA 1961: 527; COMȘA 1974: 70.

⁶⁰ BAKÓ 1975.

⁶¹ ZAHARIA 1980: 139.

în ciuda faptului că autoarea ține să menționeze părerea „prof. Stahl”⁶². Niciuna din studiile publicate după moartea lui Stahl nu-i mai menționează trilogia decât în nota explicativă a cuvântului „obște”, fără nici o referire la modul de producție tributar sau la lupta de clasă⁶³. Potrivit lui Ștefan Olteanu, bunăoară, membrii obștilor sătești practicau agricultura, fiecare familie cultivându-și propriul său lot de pământ, folosindu-se de propriile sale animale și unelte. Membrii obștii stăpâneau însă în devălmășie atât pășunile, cât și pădurile și sursele de apă. Un sat arhaic devălmaș din Evul mediu timpuriu trebuie să fi avut între 30 și 60 de familii nucleare, ale căror case s-ar fi grupat teritorial în interiorul satului pentru a forma structuri de rudenie mai extinse, așa-numitele „cete de neam”. Căpetenia satului ar fi fost un jude (judec) cu atribuții militare, asistat de un sfat de bătrâni⁶⁴. Simptomatic mi se pare și abandonarea conceptului de devălmășie, care n-a fost niciodată explorat din punct de vedere arheologic și care, fără îndoială, părea mult prea strident asociat proprietății comune din socialism. Mai trebuie adăugat faptul că încercări ulterioare de a da substanță noțiunii de obște teritorială pe baza săpăturilor arheologice din Ucraina sovietică nici nu se referă la opera lui Stahl, nici nu citează *Formele premergătoare*, situându-se prudent în afara oricăror generalizări transculturale sau diacronice⁶⁵. Din această cauză, aspecte ale materialului arheologic asemănătoare celor de care s-a folosit Maria Comșa sunt dimpotrivă interpretate drept indicii nu ale obștii teritoriale (sătești), ci ale mării familii patriarhale⁶⁶.

Ce rezultă din aceste observații privitoare la opera Mariei Comșa? Proasta reputație și izolarea de care a fost înconjurată în ultima parte a vieții își așteaptă încă explicația istorică. Rămâne încă de lămurit ce anume a vrut să spună când la începutul anilor '80 se plângea colegilor săi sovietici că nu mai avea libertatea de a publica ceea ce gândea cu adevărat⁶⁷. Ion Nestor murise în 1974, iar vechile lui amenințări, cum că el îi va distruge cariera științifică, nu se materializaseră⁶⁸. În cei 15 ani ce trecuseră de la publicarea articolului său despre organizarea social-economică pe teritoriul României în epoca migrațiilor, Maria Comșa și-a publicat lucrarea sa fundamentală, monografia așezărilor de la Bucov, și peste 50 de articole, unele dintre ele în publicații din RDG, Cehoslovacia, Uniunea Sovietică și Polonia. Nu se întrevede niciun fel de opreliște pusă în calea liberei sale exprimări. Dimpotrivă, Comșa a continuat și dezvoltat unele din ideile prezentate în articolul din 1967⁶⁹. Articolul, însă, nu e citat de niciunul dintre autorii care s-au ocupat de chestiunea obștilor sătești în perioada migrațiilor, nici chiar de cei care de altminteri îl citează pe Stahl⁷⁰. Nu poate fi admisă nici ipoteza unei reacții față de încercarea Mariei Comșa de a opera cu concepte marxiste în interpretarea materialului arheologic. Dacă obștea sătească reprezintă un concept marxist, cel puțin așa cum l-a folosit Stahl, atunci el a fost folosit tot atât mult de către Maria Comșa cât de ceilalți autori care nu au citat-o, chiar și după căderea comunismului. E vorba probabil de ceva mai mult decât diferențe ideologice, iar elucidarea acestor chestiuni va trebui amânată până la efectuarea unor cercetări serioase de arhivă. Pentru moment, totuși, un lucru pare deja lămurit. Cazul Mariei Comșa arată fără putință de tăgadă că marxismul a avut o influență asupra gândirii arheologice românești, fie și în forma sa autohtonă elaborată și adaptată de către Henri H. Stahl. Acest caz arată de asemenea că problematica influenței marxismului asupra practicii și gândirii arheologice din țările blocului comunist este departe de a fi fost pe deplin elucidată. O atentă și migăloasă analiză a lucrărilor arheologice produse în vremea comunismului mai poate încă oferi surprize.

⁶² ZAHARIA 1980: 152.

⁶³ TEODOR 1999; POSTICĂ 2007; OLTEANU 2017.

⁶⁴ OLTEANU 2017: 265-266, 268.

⁶⁵ БАРАН 1988; ТИМОЩУК 1990; БАРАН 1997.

⁶⁶ РУСАНОВА, ТИМОЩУК 1984: 44.

⁶⁷ STAMATI 2019: 169.

⁶⁸ OPRIȘ 2004: 56-68.

⁶⁹ COMȘA 1974; COMȘA 1975; COMȘA 1978B; COMȘA 1978C; COMȘA 1982.

⁷⁰ Pe de altă parte, nici considerațiile de mai târziu ale Mariei Comșa cu privire la organizarea socială a comunităților de la Bucov nu au stârnit niciun ecou: DIACONU 1979 nu suflă nici o vorbă despre asemenea lucruri în recenzie, de altminteri foarte critică, la adresa COMȘA 1978A.

BIBLIOGRAFIE

- БАРАН 1988 Баран, Я. В., *Планировочная структура жилых комплексов славянского поселения Рашков I на Среднем Днестре и ее социальное значение*, in: Толочко, П. П. (ред.) *Труды V Международного Конгресса археологов-славистов, Киев 18-25 сентября г.*, Т. 2, Наукова думка, Киев, 15-20.
- БАРАН 1997 Баран, Я. В., *Словьянська община (за матеріалами поселення Рашків I)*, in: Баран, В. Д., Терпиловський, Р. В., Абашина, Н. С. (ред.) *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей присвячених річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова*, РАС, Київ, 176-183.
- РУСАНОВА, ТИМОЩУК 1984 Русанова, И. П., Тимощук, Б. О., *Кодын, славянские поселение V-VIII вв. на р. Прут*, Наука, Москва.
- ТИМОЩУК 1990 Тимощук, Б. О., *Восточнославянская община VI-X вв. н. э.*, Наука, Москва.
- ФЕДОРОВ, ЧЕБОТАРЕНКО 1967 Федоров Г. Б., Чеботаренко, Г. Ф., *Культура первого болгарского царства в Карпато-Днестровских землях*, in: *Тезисы докладов всесоюзной сессии посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1966 года*, ЦИИИ, Кишинев, 27-29.
- ANDERSON 1974A Anderson, P., *Lineages of the Absolutist State*, NLB, London.
- ANDERSON 1974B Anderson, P., *Passages from Antiquity to Feudalism*, NLB, London.
- ANGHELINU 2007 Anghelinu, M., *Failed revolution: Marxism and the Romanian prehistoric archaeology between 1945 and 1989*, in: *Archaeologia Bulgarica*, 11, 1, 1-36.
- BÁKO 1975 Báko, G., *Despre organizarea obștilor sătești ale epocii feudale timpurii în sud-estul României*, in: *SCIVA*, 26, 3, 371-380.
- BARFORD 2002 Barford, P. M., *Reflections on J. Lech's vision of the history of „Polish” archaeology*, in: *Archaeologia Polona*, 40, 171-84.
- BARFORD 1995 Barford, P. M., *Marksizm w archeologii polskiej w latach 1945-1975*, in: *Archeologia Polski*, 40, 7-75.
- BARON 1995 Baron, S., *Plekhanov in Russian History and Soviet Historiography*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh-London.
- BLOCH 1931 Bloch, M., *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, H. Aschehoug/O. Harrassowitz/Les belles lettres, Oslo-Leipzig-Paris.
- BOȘOMITU 2017 Boșomitu, Ș., *Sociology in Communist Romania: an institutional and biographical overview*, in: *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Sociologia*, 1, 65-84.
- CHIȘVASI-COMȘA 1960 Chișvasi-Comșa, M., *Săpăturile de la Bucov (r. și reg. Ploiești)*, in: *MCA*, 6, 567-578.
- CHIȘVASI-COMȘA 1957 Chișvasi-Comșa, M., *Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI-XII*, in: *SCIV*, 8, 1-4, 267-294.
- COMȘA 1997 Comșa, M., *Structuri socio-economice din secolele VI-X pe teritoriul României*, in: *Carpica*, 26, 1, 195-203.
- COMȘA 1993 Comșa, M., *Considérations relatives à la communauté villageoise en territoire roumain aux VI-VII-e siècles*, in: Pavuj, J. (ed.) *Actes du XII-e Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Bratislava, 1-7 septembre 1991*, edited by Juraj Pavuj, vol. 4, Institut archéologique de l'Académie Slovaque des Sciences Nitra, Bratislava, 15-17.
- COMȘA 1987 Comșa, M., *Einige Betrachtungen über den Kontakt zwischen den slawischen und den bodenständigen romanischen Gemeinschaften im Donau-Karpaten-Raum (6. und 7. Jahrhundert)*, in: Labuda, G., Tabaczyński, S. (eds.) *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej. Praca zbiorowa*, vol. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warsaw-Cracow-Gdańsk-Łódź, 65-70.
- COMȘA 1982 Comșa, M., *Contribuții arheologice privind existența unor cnezate și stabilirea unui drum comercial între Carpați și Dunăre în sec. IX-X*, in: *Muzeul Național*, 6, 143-147.
- COMȘA 1978A Comșa, M., *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, Ed. Academiei R.S.R., București, 1978.
- COMȘA 1978B Comșa, M., *Les formations politiques (cnézats de la vallée) du VIe siècle sur le territoire de la Roumanie*, in: *Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, 25, 109-117.

- COMȘA 1978C Comșa, M., *Un knézat roumain des X-e-XII-e siècles Slon-Prahova (Etude préliminaire)*, in: *Dacia*, N.S., 22, 303-317.
- COMȘA 1975 Comșa, M., *Socio-economic organisation of the Dacoromanic and Slav population on the Lower Danube during the 6th and 7th centuries*, in: Constantinescu, M., Pascu, Ș., Diaconu, P. (eds.). *Relations Between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania*, edited by Miron Constantinescu, Ed. Academiei R.S.R., București, 171-200.
- COMȘA 1974 Comșa, M., *Unele considerații privind organizarea socială din regiunile din nord-vestul României în secolele IV-XI*, in: *Crisia*, 4, 65-72.
- COMȘA 1970 Comșa, M., *Sur le caractère de l'organisation sociale-économique et politique sur le territoire de la Roumanie durant la période de passage la féodalité*, in: *Nouvelles études d'histoire*, vol. 4, Ed. Academiei R.S.R., București, 31-46.
- COMȘA 1969 Comșa, M., *Die Forschungen von Slon und ihre Bedeutung für das Studium der Entwicklung der Feudalbeziehungen südlich der Karpaten*, in: Otto, K.-H., Herrmann, J. (eds.). *Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen*, Akademie Verlag, Berlin, 232-238.
- COMȘA 1968A Comșa, M., *L'influence romaine provinciale sur la civilisation slave l'époque de la formation des états*, in: *Romanoslavica*, 16, 447-460.
- COMȘA 1968B Comșa, M., *Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane et ensuite protoroumaine aux VI-e – X-e siècles sur le territoire de la Roumanie*, in: *Dacia*, 12, 355-380.
- COMȘA 1967 Comșa, M., *Cu privire la caracterul organizării social-economice și politice de pe teritoriul țării noastre în epoca migrațiilor*, in: *SCIV*, 18, 3, 431-442.
- COMȘA 1961 Comșa, M., *Săpăturile de la Nușfalău (r. Șimleu, reg. Oradea)*, in: *MCA*, 7, 519-529.
- COMȘA 1960 Comșa, M., *Slavii*, in: Daicoviciu, C., Condurachi, E., Nestor, I., Ștefan, Gh. (eds.). *Istoria României*, vol. 1. Ed. Academiei R.P.R., București, 728-54.
- COMȘA 1959 Comșa, M., *Contribuții la cunoașterea culturii străromâne în lumina săpăturilor de la Bucov*, in: *SCIV*, 10, 1, 81-89.
- CURTA 2009 Curta, F., *Medieval archaeology in South-Eastern Europe*, in: Gilchrist, R., Reynolds, A. (eds.). *Reflections: 50 Years of Medieval Archaeology, 1957-2007*, Maney Publishing, London, 191-223.
- CURTA 1994 Curta, F., *The changing image of the Early Slavs in the Rumanian historiography and archaeological literature. A critical survey*, in: *Südost-Forschungen*, 53, 225-310.
- DIACONU 1979 Diaconu, P., *Recenzie la „Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)”, de Maria Comșa, București 1978*, in: *SCIVA*, 30, 3, 469-471.
- DUNN 1982 Dunn, S. P., *The Fall and Rise of the Asiatic Mode of Production*, Routledge & Kegan Paul, London, etc.
- ENGELS 1966 Engels, F., *Domnul Eugen Dühring revoluționează știința: „anti-Dühring”*, Ed. Politică, București.
- GRAFENAUER 1955 Grafenauer, B., *Die Beziehungen der Slawen zu den Awaren und ihre wirtschaftlich-sozialen Grundlagen bis zur Belagerung von Konstantinopel (626)*, in: *Relazioni X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma, 4-11 settembre 1955*, G. C. Sansoni, Firenze, 174-178.
- GUGA 2015 Guga, Ș., *Sociologia istorică a lui Henri H. Stahl*, Ed. Tact, Cluj-Napoca.
- HALDON 1993 Haldon, J. F., *The State and the Tributary Mode of Production*, Verso, London-New York.
- HINADA 1975 Hinada, Sh., *On the meaning in our time of the drafts of Marx's letter to Vera Zasulich (1881): with textual criticism*, in: *Slavic Studies*, 20, 69-80.
- KOBYLIŃSKI, RUTKOWSKA 2005 Kobylński, Z., Rutkowska, G., *Propagandist use of history and archaeology in justification of Polish rights to the "recovered territories" after World War II*, in: *Archaeologia Polona*, 43, 51-124.
- KREKOVIČ, BAČA 2013 Krekovič, E., Bača, M., *Marxism, Communism and Czechoslovak archaeology*, in: *Anthropologie*, 51, 2, 261-270.
- KUNA 2013 Kuna, M., *Neústupna archeologie. S Evženem Neustupným o jeho živote v archeologii*, in: *Archeologické rozhledy*, 65, 405-422.
- LECH 1997 Lech, J., *Małowierni. Spór wokół marksizmu w archeologii polskiej lat 1945-1975*, in: *Archeologia Polski*, 42, 175-232.

- MARX 1956 Marx, K., *Forme premergătoare producției capitaliste. Analiza "procesului care precede formarea relației capital sau acumularea primitivă"*, Ed. de Stat pentru Literatură Politică, București.
- MARX, ENGELS 1964 Marx, K., Engels, F. *Opere*, vol. 19, Ed. Politică, București [accesibil online la <https://www.marxists.org/romana/m-e/opere/Karl-Marx-Friedrich-Engels-Opere-vol-19.pdf>, accesat pe 27 ianuarie 2019].
- MARX, ENGELS 1964 Marx, K., Engels, F. *Opere*, vol. 21, Ed. Politică, București [accesibil online la <https://www.marxists.org/romana/m-e/opere/Karl-Marx-Friedrich-Engels-Opere-vol-21.pdf>, accesat pe 27 ianuarie 2019].
- MILISAUSKAS 2016 Milisauskas, S., *Historical observations on archaeology in the Polish People's Republic, 1945-1989*, in: Lozny, L. R. (ed.). *Archaeology of the Communist Era. A Political History of Archaeology of the 20th Century*, Springer, Cham, 123-150.
- MILISAUSKAS 1997-1998 Milisauskas, S., *Observations on Polish archaeology 1945-1995*, in: *Archaeologia Polona*, 35-36, 223-36.
- NEUSTUPNÝ 1967 Neustupný, E., *K počátkům patriarchátu ve střední Evropě*, Academia, Praha.
- NIEDERLE 1922 Niederle, L., *Des théories nouvelles de Jean Peisker sur les anciens Slaves*, in: *Revue des études slaves*, 2, 1-4, 19-34.
- OLTEANU 2017 Olteanu, Șt., *De la comunitatea obștească teritorială la constituirea statelor medievale românești de la mijlocul secolului al XIV-lea*. Ed. Academiei Române, București.
- OPRIȘ 2004 Opriș, I., *Istorie și Securitatea*, vol. 1, Ed. Enciclopedică, București.
- ORNEA 1982 Ornea, Z., *Viața lui C. Dobrogeanu-Gherea*, Ed. Cartea Românească, București.
- PAPACOSTEA 1996 Papacostea, Ș., *Captive Clio: Romanian historiography under Communist rule*, in: *European History Quarterly*, 26, 181-208.
- PEISKER 1905 Peisker, J., *Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen und ihre sozialgeschichtliche Bedeutung*, in: *Vierteljahresschrift zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 3, 187-360.
- PLEHANOV 1945 Plehanov, G. V., *Despre concepția materialistă a istoriei*, Ed. Partidului Social-Democrat, București.
- POSTICĂ 2007 Postică, Gh., *Obști sătești și formațiuni teritoriale românești din perioada medievală timpurie în spațiul pruto-nistrean*, in: *Destin românesc*, 2, 1-2, 188-214.
- PREIDEL 1946-1952 Preidel, H., *Awaren und Slawen*, in: *Südost-Forschungen*, 11, 33-45.
- RUTKOWSKA 2004 Rutkowska, G., *Czy archeologia służyła ideologii PRL? Tematyka archeologiczna na łamach „Trybuny ludu” w latach 1948-1970*, in: Kobyliński, Z. (ed.). *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, Wydział nauk historycznych i społecznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warsaw, 308-333.
- SAWER 1977 Sawyer, M., *Marxism and the Question of the Asiatic Mode of Production*, Martinus Nijhoff, The Hague.
- SCHÖTTLER 1995 Schöttler, P., *Marc Bloch et le XIVe Congrès international de sociologie, Bucarest, août 1939*, in: *Genèses*, 20, 143-154.
- SÓS 1968 Sós, Á. Cs., *Archäologische Angaben zur Frage der Frühperiode des awarisch-slawischen Zusammenlebens*, in: *Študijné zvesti*, 16, 221-231.
- STAHL 1992 Stahl, H. H., *Probleme confuze în istoria socială a României*, Ed. Academiei Române, București.
- STAHL 1980A Stahl, H. H., *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributare*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București.
- STAHL 1980B Stahl, H. H., *Traditional Romanian Village Communities. The Transition from the Communal to the Capitalist Mode of Production in the Danube Region*, Cambridge University Press/Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge-Paris.
- STAHL 1972 Stahl, H. H., *Studii de sociologie istorică*, Ed. Științifică, București.
- STAHL 1965 Stahl, H. H., *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. 3, *Procesul de aservire feudală a satelor devălmașe*, Ed. Academiei R.P.R., București.
- STAHL 1959 Stahl, H. H., *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. 2, *Structura internă a satelor devălmașe libere*, Ed. Academiei R.P.R., București.
- STAHL 1958 Stahl, H. H., *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. 1, *Confederații de ocol, structuri teritoriale și tehnici agricole*, Ed. Academiei R.P.R., București.

- STAHL 1946 Stahl, H. H., *Sociologia satului devălmaș românesc: organizarea economică și juridică a tipurilor de moșie*, Fundația Regele Mihai I, București.
- STAHL 1939 Stahl, H. H., *Nerej, un village d'une région archaïque. Monographie sociologique*, Institut des sciences sociales de Roumanie, București.
- STAMATI 2019 Stamati, I., *The Slavic Dossier. Medieval Archaeology in the Soviet Republic of Moldova: Between State Propaganda and Scholarly Endeavor*, Brill, Leiden-Boston.
- TEODOR 1999 Teodor, D. Gh., *Contribuții la cunoașterea obștii sătești din mileniul marilor migrații*, in: *Carpica*, 28, 103-108.
- ZAHARIA 1980 Zaharia, Eug., *Rolul istoric al obștilor sătești. Contribuție la cunoașterea istoriei românilor în mileniul I. Închinarea țărănimii române*, in: *AMM*, 2, 133-156.
- ZASTĚROVÁ 1958 Zastěrová, B., *Avaři a Slované*, in: *Vznik a počátky Slovaniů*, 2, 19-54.